एकादशः पाठः

डॉ० भीमरावः अम्बेदकरः

(भूतकाल के प्रयोग - लङ्, क्त, क्तवतु)

[वर्तमान भारत के सामाजिक परिवर्तन में तथा भारतीय संविधान के निर्माण में बाबा साहेब भीमरा अम्बेदकर का अद्भुत योगदान है । अनेक विश्वविद्यालयों से इनका नाम जुड़ा हुआ है । स्वयं दलित व से सम्बद्ध होने पर भी सम्पूर्ण भारतीय समाज की समरसता पर इन्होंने बल दिया तथा शताब्दियों र सामाजिक सुविधाओं से वञ्चित एक बड़े वर्ग को इन्होंने अधिकार दिला कर समाज के सामान्य क्रियाकलाप से जोड़ा । इस पाठ में डॉ० अम्बेदकर का संक्षिप्त जीवन तथा भारतीय राजनीति में इनके योगदान का परिचय दिया गया है ।]

मध्यप्रदेशस्य महूनामके नगरे अप्रैलमासस्य चतुर्दशे दिवसे 1891 ई० वर्षे बाबासाहेब भीमरावः अम्बेदकरः जातः । महार-जातौ तस्य जन्म अभवत् । जन्मतः एव भीमरावः मेधावी आसीत् । तस्य प्रारम्भिकी शिक्षा रत्नागिरिनगरस्य मराठीविद्यालये सतारा-नगरस्य प्राशासनिकविद्यालये च अभवत् । ततः मुम्बई-नगरे स्थितात् एलफिंस्टनविद्यालयात् 1907 ई० वर्षे भीमरावः प्रवेशिकापरीक्षाम् उत्तीर्णः। तत्रैव महाविद्यालये छात्रवृत्तिं गृहीत्वा स बी०ए पर्यन्तम् अध्ययनं कृतवान् ।

अल्पकालं बड़ौदा महाराजस्य सेवायां स्थित्वा स महाराजात् वृत्तिं लब्ध्व कोलम्बियाविश्वविद्यालयात् डॉक्टरोपाधिं प्राप्तवान् । विदेशेषु अनेकत्र स्वप्रतिभायाः प्रकाश कृत्वा भीमरावः प्रसिद्धो जातः । स विधिशास्त्रस्य महान् पण्डितः अभवत् । मुम्बई-नग कॉलेजशिक्षकः स नियुक्तः किन्तु शीघ्रमेव तत् पदम् अत्यजत् । लन्दननगरं च गत्वा अर्थशास डी० एस-सी० इत्युपाधिं स प्राप्तवान् ।

भारतम् आगम्य दलितानाम् अस्पृश्यानां हिताय स महत्कार्यं कृतवान् । ग्रन्थरचनया स
तिभां प्रकाशितवान् । सामाजिककार्ये च स नेतृत्वं कृतवान् । भारतीयसंविधानस्य निर्माणे तस्य
हद् योगदानं वर्तते । अनेकान् अधिनियमान् स्वीकृतान् कारयित्वा स भारतीयसमाजस्य समरूपतां
कटितवान् । जीवनस्य अन्तिमकाले स अनेकैः दलितैः सह बौद्धधर्मं गृहीतवान् । तस्य भास्वरं
ीवनं 6 दिसम्बर 1956 ई० वर्षे समाप्तम् ।

भारतीयसमाजस्य विषमतां दृष्ट्वा भीमरावः अतीव पीडितः आसीत् । यद्यपि स्वयं सर्वं
ब्धवान् किन्तु वञ्चिताः जनाः तस्य हृदये सदा तिष्ठन्ति स्म । अतः निरन्तरं विधिसम्मतेन संघर्षेण
ः दलितानां हिताय आरक्षणव्यवस्थां संविधाने कृतवान् । स भारतस्य प्रथमः विधिमन्त्री आसीत्
ः मरणोत्तरं 'भारतरत्नम्' इति राष्ट्रियं सम्मानं प्राप्तवान् । भारतीयः समाजः अस्य योगदानं कदापि
विस्मरति ।

शब्दार्थः

चतुर्दशे	=	चौदहवें में
जातः	=	उत्पन्न हुए
महारजातौ	=	महार जाति में
जन्मतः	=	जन्म से
स्थितात्	=	स्थित, अवस्थित
उत्तीर्णः	=	सफल हुए
तत्रैव	=	वही
गृहीत्वा	=	ग्रहण कर, लेकर
पर्यन्तम्	=	तक

कृतवान्	=	किया
अल्पकालम्	=	थोड़ा समय
सेवायाम्	=	सेवा में
स्थित्वा	=	रहकर
महाराजात्	=	महाराजा से
वृत्तिम्	=	आर्थिक सहायता
लब्ध्वा	=	पाकर
प्राप्तवान्	=	प्राप्त किया
विदेशेषु	=	विदेशों में
अनेकत्र	=	अनेक स्थानों पर
स्वप्रतिभाया:	=	अपनी प्रतिभा का
शीघ्रमेव (शीघ्रम्+एव)	=	शीघ्र ही / तुरन्त ही
अत्यजत्	=	त्याग दिया, छोड़ दिया
आगम्य	=	आकर
दलितानाम्	=	दलितों का
अस्पृश्यानाम्	=	अछूतों का
हिताय	=	भलाई के लिए
महत्कार्यम्	=	बड़े कार्य (को)

ग्रन्थरचनया	=	ग्रन्थ-रचना के द्वारा
प्रतिभाम्	=	प्रतिभा / कुशलता को
प्रकाशितवान्	=	प्रकाशित किया
नेतृत्वम्	=	अगुआई (को)
अनेकान्	=	अनेक (बहुवचन)
कारयित्वा	=	करा कर
समरूपताम्	=	समान रूप (को)
प्रकटितवान्	=	प्रकट किया
गृहीतवान्	=	ग्रहण किया
तस्य	=	उसका
भास्वरम्	=	चमक से भरा हुआ, उत्कृष्ट
समाप्तम्	=	समाप्त हुआ
विषमताम्	=	अलगाव, असमानता
दृष्ट्वा	=	देखकर
अतीव	=	अत्यन्त
पीडित:	=	दु:खी
लब्धवान्	=	प्राप्त किया
वञ्चिता:	=	रहित
आरक्षणव्यवस्थाम्	=	आरक्षण की व्यवस्था को

मरणोत्तरम् = मृत्यु के बाद

कदापि = कभी भी

अस्य = उसके

विस्मरति = भूलता है

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

तत्रैव = तत्र + एव (वृद्धिसन्धिः)

इत्युपाधिम् = इति + उपाधिम् (यण्सन्धिः)

यद्यपि = यदि + अपि (यण्सन्धिः)

मरणोत्तरम् = मरण + उत्तरम् (गुणसन्धिः)

कदापि = कदा + अपि (दीर्घसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

जातः = √जन् + क्त, पुं०, एकवचनम्

अभवत् = √भू, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आसीत् = √अस्, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

उत्तीर्णः = उत् + √तॄ + क्त, पुं०, एकवचनम्

गृहीत्वा = √ग्रह् + क्त्वा

कृतवान् = √कृ + क्तवतु

स्थित्वा = √स्था + क्त्वा

लब्ध्वा = √लभ् + क्त्वा

प्राप्तवान् = प्र + √आप् + क्तवतु, एकवचनम्

अत्यजत् = √त्यज्, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

गत्वा = √गम् + क्त्वा

आगम्य	= आ + √गम् + ल्यप्
वर्तते	= √वृत् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गृहीतवान्	= √ग्रह् + क्तवतु, पुं०, एकवचनम्
स्वीकृतान्	= स्व + च्वि + √कृ + क्त, द्वितीया, बहुवचनम्
कारयित्वा	= √कृ + णिच् + क्त्वा
समाप्तम्	= सम् + √आप् + क्त, नपुं०, एकवचनम्
दृष्ट्वा	= √दृश् + क्त्वा
वञ्चिताः	= √वञ्च् + क्त, पुं०, बहुवचनम्
विस्मरति	= वि + √स्मृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत –

चतुर्दशे, महारजातौ, रत्नागिरिनगरस्य, स्थितात्, सेवायाम्, अस्पृश्यानाम्, महत्कार्यम्, अत्यजत्, इत्युपाधिम्, गृहीतवान् ।

अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत –

जातः, तत्रैव, गृहीत्वा, कृतवान्, लब्ध्वा, तत्, अत्यजत्, मरणोत्तरम्, विषमताम्, तिष्ठन्ति

लिखितः

कोष्ठात् शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत :-

(क) भीमरावस्य अम्बेदकरस्य जन्म .... अभवत् । (उत्तरप्रदेशे / मध्यप्रदेशे)

(ख) भीमरावः .... कॉलेजशिक्षकः नियुक्तः । (मुम्बईनगरे / बिहारप्रान्ते)

(ग) .... निर्माणे तस्य महद् योगदानं वर्तते (अमेरिकीसंविधानस्य/भारतीयसंविधानस्य)

(घ) सः .... महान् पण्डितः आसीत् । (गणितविषयस्य / विधिशास्त्रस्य)

(ङ) सः अस्पृश्यानां .... कार्यं कृतवान् (हिताय / नाशाय)

4. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत ।

(क) कस्मिन् प्रदेशे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ?

(ख) कस्मिन् वर्षे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ?

(ग) कस्मात् विश्वविद्यालयात् अम्बेदकर: डाक्टरोपाधिं प्राप्तवान् ?

(घ) भारतीयसंविधानस्य मुख्यनिर्माता क: आसीत् ?

(ङ) जीवनस्य अन्तिमकाले अम्बेदकर: कं धर्मं गृहीतवान् ?

(च) अम्बेदकरस्य भास्वरं जीवनं कस्मिन् वर्षे समाप्तम् ?

5. वचनपरिवर्तनं कुरुत -

	एकवचनम्		बहुवचनम्
	पठति		पठन्ति
(क)	गच्छामि	–	.... ।
(ख)	खादति	–	.... ।
(ग)	विस्मरति	–	.... ।
(घ)	आसीत्	–	.... ।
(ङ)	अभवत्	–	.... ।
(च)	अस्मि	–	.... ।
(छ)	तिष्ठति	–	.... ।

6. एतेषु किं 'सत्यम्' 'असत्यम्' वा, लिखत :-

यथा- मध्यप्रदेशस्य महूनामके नगरे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ———— सत्यम् ।

(क) भीमराव: अम्बेदकर: ईसाई-धर्मं गृहीतवान् । (————)

(ख) स: दलितानाम् अस्पृश्यानां हिताय महत्कार्यं कृतवान् । (————)

(ग) सः भारतीयसंविधानस्य मुख्यनिर्माता आसीत् । (........)

(घ) सः भारतस्य पञ्चमः विधिमन्त्री आसीत् । (........)

(ङ) सः 'भारतरत्नम्' इति राष्ट्रियं सम्मानं प्राप्तवान् । (........)

पदे योजयत -

(क) गृहम् + अगच्छत् = ...

(ख) इदम् + एव = ...

(ग) मुनीनाम् + आश्रमः = ...

(घ) फलम् + इव = ...

(ङ) वनम् + आगच्छत् = ...

(च) शीघ्रम् + एव = ...

निम्नवाक्यानि घटनाक्रमेण संयोज्य लिखत -

अस्पृश्यतां दूरीकर्तुं महत्कार्यं कृतवान् । अस्य प्रारम्भिकी शिक्षा रत्नागिरिनगरे संजाता। नरावस्य जन्म 1891 ई० वर्षे अभवत् । अस्य जीवनं 1956 ई० वर्षे समाप्तम् । अयं लम्बिया-विश्वविद्यालयात् डॉक्टरोपाधिं लब्धवान् ।

सन्धिं कुरुत -

(क) तत्र + एव = ...

(ख) इति + उपाधिम् = ...

(ग) कदा + अपि = ...

(घ) यदि + अपि = ...

(ङ) नमः + ते = ...

(च) वदामि + अहम् = ...

(छ) सरः + तीरे = ...

10. विभक्तिनिर्णयं कुरुत -

यथा - महाविद्यालये सप्तमी विभक्तिः

(ख) विधिशास्त्रस्य ....

(ग) प्रतिभाम् ....

(घ) तस्य ....

(ङ) हिताय ....

(च) स्थितात् ....

(छ) बालकेन ....

11. प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत-

दृष्ट्वा, गृहीत्वा, गत्वा, लब्ध्वा, स्थित्वा

योग्यता-विस्तारः

आधुनिक भारत में दलितों के उद्धार के द्वारा सामाजिक समरसता तथा सामंजस्य की स्थापना करने वालों में डॉ० बाबा साहेब भीमराव अम्बेदकर का मुख्य स्थान है । अप जीवनकाल में अम्बेदकर ने भारतीय समाज में दलितों की दुर्दशा का कटु अनुभव किया था पर्याप्त शिक्षा प्राप्त करने के बाद भी आरम्भ में उन्हें समाज में समुचित स्थान नहीं मिला । उन्हों दलित वर्ग का नेतृत्व किया तथा नारा दिया— शिक्षित बनो, संघर्ष करो, संगठित रहो । उन्हों अपने जीवन में गाँधीदर्शन से प्रभावित होकर अनेक सत्याग्रह किये । सार्वजनिक जलाशयों क दलितों द्वारा प्रयोग, मन्दिरों में प्रवेश तथा भारतीय संविधान में उनके आरक्षित अधिकार के लि अम्बेदकर के सत्याग्रह बहुत प्रसिद्ध हैं ।

स्वतंत्र भारत में विधिमन्त्री के रूप में अम्बेदकर ने अपनी समृद्ध भूमिका दी थी । 21 ागस्त 1947 को भारतीय संविधान की प्रारूपसमिति का इन्हें अध्यक्ष बनाया गया था । नेक विश्वविद्यालयों में उन्हें डॉक्टर की उपाधि प्रदान की थी । लन्दन विश्वविद्यालय ने डी० स-सी० कोलम्बो (श्रीलंका) विश्वविद्यालय ने एल् एल्०डी० तथा उस्मानिया विश्वविद्यालय ने ी० लिट्० की उपाधि उन्हें दी । ये उपाधियाँ विद्या के क्षेत्र में श्रेष्ठ मानी जाती हैं । कानून तथा ांविधान के विषय में डॉ० अम्बेदकर अपने युग के श्रेष्ठ विद्वानों में गिने जाते थे । उन्होंने अनेक न्थ लिखे जैसे— भगवान बुद्ध और उनका धर्म, बुद्ध और मार्क्स, धर्म का इतिहास इत्यादि । वे हान् वक्ता, राजनीतिज्ञ, समाजसुधारक तथा बहुत बड़े अर्थशास्त्री होने के अतिरिक्त अप्रतिम ाहित्यकार एवं भाषाविद् भी थे ।

अम्बेदकर के द्वारा किये गये सामाजिक तथा राजनीतिक आन्दोलन का आज व्यापक रिणाम भारतीय क्षितिज पर दिखाई पड़ रहा है । दलितों के लिए आरक्षण तथा दलित-साहित्य ी पृथक् विधा उनमें से अन्यतम है । डॉ० अम्बेदकर को मरणोपरान्त 'भारतरत्न' के सम्मान े विभूषित किया गया है ।

वशेष - तत् और एतत् शब्दों का पुँल्लिंग प्रथमा एकवचन में शब्दरूप क्रमश: 'स:' और 'एष:' ोता है । इनके विसर्ग व्यञ्जन वर्णों के पूर्व लुप्त हो जाते हैं । जैसे - स राजा आसीत् । एष ालक: अस्ति । इस पाठ में 'स:' का कई स्थानों पर 'स' इसी नियम के अनुसार हो गया है ।

*****